

מנדלי מוכר ספרים-אברמוביץ, שלום יעקב
(קאפוליה, מחוז סלוצק, רוסיה הלבנה, תקצ"ו או
תקצ"ז/1835 או 1836 * — אודיסה, כ"ג בכיסלו
תרע"ח/8.12.1917)

אביו, חיים משה ברוידא (את השם אברמוביץ קיבל מ.
רק לאחר-מכן) היה תלמיד-חכם ועסקן בצרכי ציבור
וכן „עטו עט סופר מהיר בשפת קדשנו“ (ברוב חיבה
תואר ע"י מ. בדמותו של בנימין ב„לא נחת ביעקב“
ועוד). אף אמו, שרה נסי, למדנית היתה ומקריאה
לנשים מספרי-קודש. עיירת מולדתו לא בלטה ביותר
בתחום-המושב היהודי. לעומת זאת „כבוד הטבע ניתן
לה, הדרייערים והודי-החיים, עמקים ושדי-חמד סביבה“.
גיכר מילדותו בכשרונותיו ובתפיסתו המהירה ובסדר הלי-
מוד השיג את כל בני גילו. אביו שקד במיוחד על חינוכו
וזיכהו במלמד מעולה, יוסף הראובני, שמ. מפליג ביותר
בשבחו הן באבטוביוגרפיה שלו והן ב„בימים ההם“ (הוא
ליפא הראובני, שעליו נאמר: „הזיווג עלה יפה. הרב
והתלמיד שניהם היו מכוונים ונאים זה לזה. הרב מלמד
באמונה והתלמיד לומד בשקידה“). בציורים פלסטיים
תיאר לאחר שנים תקופת-לימודו הראשונה והמראות
שריחפו לפניו מנופי התנ"ך והגמרא. לן היה בחמדה
בעמקי ההלכה והאגדה, שכן שני התחומים האלה היו
לו בבחינת „מגדלים פורחים באויר“ מזה וערוגות
משופעות פרחי-חמד מזה. כל אלה שילהבו את דמיונו
ולהם הוסיף טיולים ופגישות עם אנשים ונוף הסביבה.
בן י"א סיים לימודיו אצל הרבי הנזכר וחזר ללמוד
אצל אביו. הלימוד השקוד טבע בו חותמו לכל ימי חייו
אם בחידוד השכל ואם בהזנת דמיונו, וכל ימיו החזיק
טובה ותודה ללימודים אלה ואווירתם.

שלוות-הלימוד בבית לא ארכה הרבה. אביו, שפרנסתו
לקתה וירד בשנותיו האחרונות מנכסיו (היה חוכר
„טקסה“, הוא מס הבשר. בשל המשבר צומצמה צריכת
הבשר), מת בן 41, בהשאירו אחריו אלמנה ויתומים
ובכללם מ. בגיל בר-מצוה. מאז ניטלטל מביתו והלך
„לנוע על בתי-השיבות בערי ליטא הקרובות והרחוקות“
וקיומו על אכילת „ימים“ תוך לימודים שקודים בישיבות
האלה. תחילה יצא לעיר טמקביץ, הסמוכה לקאפולי, בה
הכיר לראשונה את החסידים על ארחותיהם והליכותיהם.
מכאן הלך לסלוצק ומשם למקומות אחרים עדי הגיעו
לווילנה. בכל המקומות האלה קיבל תורה מגדולי הלומ-

* בעניין תאריך הולדתו נשתברו זה שנים הרבה קולמוסים.
מ. עצמו כותב: „יום הולדתי לא נכתב בספר, כי לדבר
כזה לא השגיתו לפני בני עמנו ובפרט יושבי הערים
הקטנות. רק מקובלני, כי נולדתי בשנת 1836 ובני ביתי
קבעו מועד יום הולדתי בעשרים לחודש דעצעמבער“. על
אף כל הפקפוקים בתאריך זה קבעו לאחרונה י. קלוזנר
ונ. מיזל שנולד בערך באותו תאריך ולכל היותר ב-1835.

דים, ששמו עיניהם לטובה בבן־תורה זה. לאחר נדודים של שנתיים חזר לביתו, בו נישאה בינתיים אמו לאחר, שהביא עמו ילדים מאשתו הראשונה. אמו יצאה אחרי בעלה השני לכפר מלניקי, הסמוכה לקאפולי (הוא „כפר דיחיים“ ב„בימים ההם“). כאן נעשה מלמד של אחיו החורגים למען לא יאכל „לחם עצלות“ וזכה גם במקום זה להדר־טבע, שתואר על ידו ברוב דברים, שכן קיבל ממנו השראתו הראשונה בצורת דברי־שיר שהעלה על הכתב. כבר עתה גילה בו עצמו את מנדלי לעתיד, היא התכונה לסאטירה, „להתל בבני אדם ולבלע פני הלוט והמסכה הנסוכה עליהם“. נוסף לשירים כתב גם מחזה בחרוזים על דרך „לישירים תהלה“ של רמח"ל, הוא המחזה היחיד שנפל לידו. אולם גם ימי־שלוה אלה לא ארכו, שכן גבר בו יצר־הנדודים, וחזר לקאפולי ולבית־מדרשה. לכאן נקלע באותו זמן אחד מבני קאפולי אברהם הפיסח, שעשה ימים רבים במרחבי והלין. הלה סיפר לנער הקולט „נסים ונפלאות“ מהמתרחש שם. דודתו של מ., עגונה, שבעלה נעלם אי־שם בגלל שמיטת חובות, נצטרפה לאברהם־מל זה, במסעיו על פני עיירות והלין, בתקווה למצוא שם את בעלה. להם נצטרף הנער ב„מסע“ זה בעגלה עם האשה וילדה, „שיירה“ זו עשתה דרכה בעצלתיים ונתעכבה בכל מקום ומקום, תוך מעשה־קבצנות משמה של האשה. שבועות רבים עשה אברהם־מל דרכו על פני והלין, אוקראינה ופודוליה, עדי הגיעו לקמנץ־פודולסק, כאן נפרדו הדרכים ומ. נשאר במקום. רושם בל יימחה עשה מסע זה על מ. ונתן את אותותיו ביצירתו הבלטריסטית לאחר מכן. במקום זה אף החל בצעדיו הספרותיים הראשונים, אם גם שלא מדעתו.

רוח ההשכלה כבר דבקה בימים ההם במ. בקמנץ־פודולסק נתודע לוקן אחד, ר' אברהם (תואר ב„עמק הבכא“ ספר ב, פרק ת. בכלל „רדפוהו“ דמויות אלה מאותם ימים עד שציירם בסיפוריו אם תוך ייחוד דמויות מסוימות ואם במיזוגן לאבות־טיפוסים), שקירבו לא. ב. גוטלובר (אב"ג), אז מורה בביה"ס הממשלתי שם. מאב"ג קיבל ספרי־השכלה, שבלעם בזה לאחר זה, וכן היה מראה לו ביכור־עטו, שאב"ג חרץ דינם לשבת. כאן נשא מ. את אשתו הראשונה, שנפרד ממנה לאחר שלוש שנים. בינתיים ישב בבית חותנו ועסק בתורה ובהשכלה וכן הורה בביה"ס הממשלתי. הירבה לכתוב ובייחוד בענייני חינוך, אם גם לא לשם פירסום בדפוס. היה נוהג לכתוב ולחזור ולכתוב, באופן, שכל דבר שהוציא מתחת ידו היה מוצא לו מהלכים בכמה נוסחאות בעיר. אחד הגיע לגוטלובר, שהדפיסו בלא ידיעת מ. ב„המגיד“ (שנה א, גל' 31, כ"ג בתמוז תר"י/1857) בשם: „מכתב על דבר החנוך“.

לביכור־יעט אלה הוסיף גוטלובר דברי־ללוי והמלצה („המכתב הזה — — — לא לבד שראוי שיוחקו דבריו בספר בעט־ברזל, כי אם להעתיקו ללשון מדינתנו, להראות לעמים את יפיו, ואולי יצמיח למחברו בזה תקוה להרים קרנו לטובת ילדי בני עמו“). במאמרו זה קבע כללי־

חינוך לשם התכלית הסופית: „להיות איש־אמונים לחיי החברה“. ההמשך בא בצורת ספר, הראשון בספריו, שיצא מקץ שלוש שנים בשם „משפט שלום“ („והוא אספת מאמרים שונים“, וילנא, תר"ך). עיקרו של הספר הוא המאמר הראשון בו, „קלקול המינים“, שבו ביקר בחריפות את ספרו של א. צ. צווייפל „מינים ועוגב“ ועורר סערה גדולה בספרות העברית בצורת מאמרים נגדו ולהגנתו (באחרונים — גוטלובר). לאחר שנים דן על הספר מבחינת ראשוניותו בתחום הביקורת בספרות העברית („סבותי תנועה גדולה בספרותנו“) והמגמה „ללמד בני עמנו טוב טעם ודעת“. אף חזר ונדפס כאן מכתבו על החינוך בצירוף מכתב שני בעניין זה וכן תרגום מאמרו של פירוגוב (המפקח הממשלתי של בתי־הס בגליל קיוב), דברי־שיר, מקוריים ומתורגמים, חקרי־מקרא ועוד. כהמשך למגמתו זו באה האחרת: הגברת זיקת הספרות העברית למציאות לשם הפיכתה לחלק בלתי־נפרד של חיי ישראל ובעיקר ביקש להעתיק את הצירוף „השכלה“ לשפת המעשה, היינו להשכיל את הרבים בדברי־מדע מדוייקים. לשם כך הוציא קול קורא (ב„המליץ“ ו„המגיד“), שהיה מעין פרוספקט לתכניתו להוציא סידרת ספרים בעברית במדעי־הטבע, לפי שספרותנו חסרה ספרים ממין זה. דבר זה ביקש לבצע על ידי תרגום ספרים קלאסיים במקצועות אלה מלועזית לעברית, מעשה שהיה עסוק בו בימים ההם בשקידה יתירה („בנוגע אל העתקתי אגיד לך, כי עמלתי בויעת אפי להעתיק בלשון צחה וברורה, למען ירוץ הקורא בו, והתאמצתי בכל עוז לשפוך על העתקתי רוח שפת עברית ומליצותיה ולהעטיף רעיוני זרים במעטה קדוש — וילדי נכרים אלה מתייהדים, עד כי ידמה היהודי, כי לשונו הקדושה חבלתם ויצאו ממקור ישראל“).

כך נוצרה סידרת הספרים „תולדות הטבע“, שהחלק הראשון שלו היה מעשה־תרגום מספרו הגרמני של א. לנץ ואילו כל יתר החלקים הם כבר עיבודים כמעט מקוריים „על פי חוקרי הטבע החדשים והמציוינים“ (א: בעלי חיים היונקים. ליפסיה, תרכ"ב; ב: על העוף. זייטומיר, תרכ"ז; ג: הזוחלים. וילנא, תרל"ג). בשני נעשה צעד נוסף: „לברר שמות הזוחלים הנמצאים בכתבי הקודש ובתרגומים, בתלמוד ובמדרשים, ולבאר הרבה כתובים ומאמרי־חז"ל הסתומים“. בספרים אלה הונח היסוד למינוח העברי בזואולוגיה, אם על ידי העלאת מונחים נשכחים ממקורות עתיקים ואם בחידוש מונחים חסרים בעברית (רבים נתקבלו מאז בספרות העברית המדעית). בנוסף לכך אף מצויים כאן קטעים בלטיסי־טיים בתיאורי חיות ועופות על הליכותיהם. נועד המשך לספרים אלה ואף נתפרסמו קטעים. אולם מחוסר אמצעים להדפסה לא נדפס יותר.

שנה לאחר פירסומו הראשון יצא לברדיטשב, שם נשא את אשתו השניה, שהיתה לו מלווה נאמנה במשך שנות חייו הארוכות. בבית חותנו העשיר (הקדיש לו את החלק הראשון של „תולדות הטבע“, כגמול „על הטובות והחסדים

ומדעי הטבע החל לעשות גם בשדה מדע־החברה על ידי תרגום ספרו של אילובייסקי „ספר דברי הימים לבני הרוסים“ (אודיסה, תרכ״ח. תירגם כדי שליש הספר), בשביל חברת „מפיצי השכלה“, לבסוף לא קיבלה החברה את הספר והתרגום נפסק.

מתוך פעילות רבגונית זו באותן שנים בתחום הפצת דעת להמונים מסתבר גם מעברו מעברית ליידיש, בלא להפסיק כתיבתו העברית. על כך הוא אומר על עצמו: „אני הנה מתבונן לררכי בני עמנו ומבקש לתת להם סיפורים ממקור ישראל [כלומר, בנושאים יהודיים] בשפה הקדושה, ורובם הלא אינם יודעים את השפה הזאת והם מדברים יהודית־אשכנזית. ומה הווה לסופר עברי בכל עמלו ורעיון לבו, אם לא יועיל לעמו? השאלה הזאת: למי אני עמל? לא נתנה דמי לי והביאתני במבוכה גדולה“. לשון יידיש בימים ההם היתה לדבריו גדושה „הבלים ודברי־תעתועים, מעשה ידי פתאים נלעגי לשון“ וסופרי־עברית הביטו עליה בזלזול, אם גם השתמשו בה, משום כך גבר בו צורך „המועיל על הכבוד המדומה, ואמרתי: יהי מה! ארחם את היהודית, הבת־לא־רוחמה ועת לעשות לעמי“. כך החל לפרסם בהמשכים בעיתון היידי „קול מבשר“, שהוציא וערך א. צדרבוים ליד „המליץ“ (אגב, מ. היה בין המסייעים לייסודו) את סיפורו הראשון ביידיש „דאס קליינע מענשעלע“ (מנובמבר 1864 עד פברואר 1865). כאן הוא מופיע לראשונה בשורה השנייה בכינוי מנדלי מוכר ספרים, שניתן לו בלא ידיעתו ע״י א. צדרבוים (בכתב־היד קרא לעצמו „סנדריל“, אולם צדרבוים, ששמו הפרטי היה אלכסנדר, ראה בכך רמו־פגיעה בעצמו ושינה את השם למנדלי) ובו נודע מאז בעולם היהודי בכלל ובספרות בפרט. רב היה רישומו של הסיפור, שבו שיקע מ. את רישומו מאותו מוכר ספרים שפקד בימי ילדותו את קאפולי, ובייחוד משיצא בצורת ספר (1865. חתום: „איש“, ראשי תיבות של שמו. השם מנדלי מ״ס כמחבר מופיע רק במהדורת וילנא, 1879). מאז יצא במהדורות מרובות עד ימינו אנו (מהדורת־צילום של ההמשכים ב„קול מבשר“ יצאה בירושלים, תשכ״ד). על ראשיתו זו ביידיש כתב לאחר שנים: „מחברתי זאת היתה לראש פינה בספרות היהודית החדשה. מהעת היא חשקה נפשי ביהודית וארשתיה לי לעולם ואבהל את תמרוקיה ואת מנותיה הראויות לתת לה ותהי למטרוגיאת טובת חן ויפת תואר ותלד לי בנים הרבה“.

ואכן „בנים“ לא איתרו לבוא. בזה לאחר זה יצאו לאחר מכן: „דאס ווינטשפינגערל“ (על השער נאמר שכאילו תורגם מגרמנית. בערך 1865), „די טאקסע“ (1869), „פישקע דער קרומער“ (1869), „דער לופט־באלאן“ (עם י. ל. בינשטוק, 1869), „דער פיש“ (עם הנ״ל, 1870), „די קלאטשע“ (1873) ועוד ועוד. כל אלה הוציאו את יצירתו, על תיאוריה ושנינותיה, לכל רחבי העולם היהודי והספרותי ועשו את מ. לארי הספרות היידי, מחשל צורתה וסגנונה ובעיקר למי שהכניס לספרות יידיש רמה של

שעשה לו בהיותו איש אובד, והוא, המלאך הגואל אותו מכל רע, הוציא אותו ממצרים ברוח נדיבה ובחסד וברחמים גדולים ויאספו לביתו“) החל להשתתף בתכיפות יתר בעיתונות העברית בענייני דיומא וספרות וכן החל לפרסם מאמרי־מדע, שהיו למעשה פרקים מספרו, „תולדות הטבע“ לפני הופעתו בדפוס. מאמרים אלה משכו תשומת לבו של ח. ז. סלונמיסקי, עורך „הצפירה“, העיתון (למעשה שבועון) שהחל לצאת בווארשה ב־1862 ונועד בעיקרו למדעי הטבע. מ. השתתף ב„הצפירה“ (מכלל 25 גליונות „הצפירה“ שיצאו ב־1862 השתתף הוא בעשר רים) ולאחר שנפסק העיתון הוחל במשא־ומתן אתו בדבר שיתופו בעריכת „הצפירה“, שנסתיים בלא־כולם. נוסף לכך עסק בברדיטשב בצרכי־ציבור (ספריה ציבורית, חברה „משכיל אל דל“ לתמיכה בנצרכי העיר, שלמענה אף חיבר קונטרס תקנות בשם „בואו חשבון“ ועוד). פעילות ציבורית זו קירבה אותו לדלת־העם וכאן הכיר את עולם הדלות והקבצנות (הביוגראף הראשון שלו וידיד נעוריו ל. בינשטוק מספר על כך: „כאן הכיר את חייהם של הקבצנים בישראל, עולם בדול ומיוחד במינו, שעינו של שום סופר עברי לא חדרה אליו — — — עולם זה למד בברדיטשב, שלתוכה נזהרים הקבצנים של העולם כולו. בעצמו ביקר בכל מחבואיהם, שוחח עם קבצנים ובעלי־מומים הרבה. התעניין בחייהם ובמעשיהם ופעמים אף היה שופט ביניהם בקטטותיהם הפעוטות“). צעדו הראשון בתחום הבלטריסטיקה העברית היה ספרו „למדו היטב“ („ספור אהבים“, חלק א. וארשה, 1862), שנדפס בשלימותו ובנוסח שונה במקצת בשם „האבות והבנים“ (אודיסה, 1868. שנה לפני כן יצא בתרגום לרוסית ע״י ל. בינשטוק, לאחרונה שינה מ. את הסיפור מיסודו, כשהכניסו למהדורת שלושת הכרכים של כתביו, כרך ג, אודיסה, תרע״ב והוא הנוסח המצוי בידינו היום). היה זה למעשה הסיפור המקורי השני בספרות העברית החדשה (אחרי „עייט צבוע“ של מפו) שעניינו ההווה. אף הוא היחיד בפעלו הבלטריסטי העברי של מ. בלבדו החיצוני — לשון כמעט „צחה“ מקראית — ובמהותו הפנימית — מגמתית־השכלתית, על רקע הקרע בין האבות לבנים (בנוסח האחרון שונתה לא במעט רוחו הדידקטית של הספר).

הדי הסעדה שעורר בספרו הראשון „משפט שלום“ שוקעו בספרו העברי השני „עין משפט“, העוסק בענייני ספרות ויום („כולל שני מאמרים, משולבים איש אל אחיו, ומדברים בענייני ישראל. הראשון עורך דין על הספרות העברית הנוכחית, על מצב בתי הספר והרבנים המלומדים ועל תקון מצב היהודים, והשני יצא להשיב כהלכה על שאלות הממשלה, שנשאלו על דבר היהודים... ומוכיח לעיני העמים ישרת בני ישראל וספרי אמונתם“ ז׳יטומיר, תרכ״ז). ספר זה היה למעשה אוסף מאמריו שנדפסו תחילה ב„המליץ“ ונדפסו כאן בשנית בצירוף הערות ונוספות. תוך עיסוקו זה השקוד בתחום הספרות היפה

עיתונים אלה ונכונותו לעשות בכך על סמך נסיונו בן עשרים השנה כסופר. לבסוף לא יצא הדבר לפועל ומ. ראה צורך לעצמו להודיע על כך ברבים ("הצפירה" 1877, עמ' 264). בינתיים הוא מוסיף להשתתף בדברי פובליציסטיקה בעיתונות העברית ולעיתים אף בענייני ספרות (בעיקר ב"המליץ"). מאמרים אלה שלא כונסו עד כה מעידים באיזו מידה הטרידהו בעיות היהודים ברוסיה ועד מה נאבק למצוא דרכי-פתרון. דומה היה שלפי כתיבה זו ניצבים לפני הקורא היידי העברי שני מנדלים ובייחוד שהיידי כבר הגיע לפירסום גם מעבר לספרות יידיש, תחילה לרוסית ואחר אף לפולנית (ע"י קלמנס יונושא. תירגם "קיצור מסעות בנימין השלישי" ואת "סוסת").

באודיסה נפתחה לו תקופה חדשה אם בהיווצר סביבו מרכז ספרותי ואם ב"אימור" המתמיד בסגנון, שבו עתיד היה להתגלות בבלטריסטיקה העברית. נסיונו הראשון לא הניח ביותר את דעתו ובעיקר בשל לשונו וסגנונו המקראיים. הלשון המקראית לא נראתה לו עוד הולמת את ביטויי האמנות. לשון-הכמים, שבה היה משתמש במאמרו הפובליציסטיים ובספרי-המדע העבריים שלו, עדיין לא העז להשתמש בה לצרכי הבלטריסטיקה שלו. אולם קימעה-קימעה התחייב בסגנון זה, שכבר היתה לו מסורת לא מבוטלת עד ימיו (מ. לפין, מ. סוכסטר, א. צ. צווייפל ועוד) ובייחוד משנתאמן בו לא רק ב"תולדות הטבע" אלא גם בענייני הוויות העולם כגון "לוח הסוחרים", שהתחיל מוציא (מ' 1879) ובו "מאמרים נכ"דים כתובים בלשון המשנה" (כך הנוסח באבטוביגורפיה. ב"לוח" עצמו הנוסח שונה במקצת).

שיבתו, או נכון יותר, ראשית תקופתו החדשה בתחום הבלטריסטיקה העברית, חלה בתרמ"ו (1886) בעיתון היומי העברי הראשון "היום", שנערך ע"י י. ל. קנטור. כאן החל להדפיס את סיפורו "בסתר רעם" (בשלימותו נדפס ב"בן-עמי", 1887. בראש הסיפור נאמר: "ספור חדש כתוב בלשון יהודית ונתק לשפת עבר מאת הקטן מענדעלי מוכר ספרים". מסתבר שאין הדברים, כפי שנקבע תחילה, לתפארת המליצה אלא לפנינו באמת עיבוד והר-חבה מיידיש). ולראשונה הופיע בכינוי זה לקורא העברי, שדחה מאז כמעט לחלוטין את שמו האמיתי. בזה אחר זה נדפסו סיפוריו העבריים "שם ויפת בעגלה" ("כוורת", תר"ן), "לא נחת ביעקב" ("פרדס" א. תרנ"ב), "בימי הרעש" ו"הפתחתא" ל"בימים ההם" ("פרדס" ב. תרנ"ד), "בישיבה של מעלה ובישיבה של מטה" ("לוח אחיאסף" ב—ג. תרנ"ד—תרנ"ה), "הנשרפים" ("פרדס" ג. תרנ"ז). כל אלה אף היו את הקובץ הראשון של סיפוריו בעברית, שיצאו בצורת ספר ("ספורים". אודיסה, תר"ס, בהוצאת י. ה. רבניצקי, שהקדים דברים אחדים לאסופה). מ. עצמן ראה בכל סיפור שבאסופה זו, ומסתבר שהדברים אמורים גם בסיפוריו האחרים, "גשמה כללית של כנסת ישראל", או כפי שהוא שם בפי אחד מגיבורי "בימים ההם",

אמנות. שלא ידעה עד אותו זמן בממדים כגון אלה. בשל ה"טאקסע", שרקעו המציאותו של הסיפור היה שקוף ביותר, לרבות טעמים אחרים, נאלץ לעזוב את ברדיטשב ועבר לז'יטומיר (1869). אולם גם בז'יטומיר לא ראה נחת ולא האריך שבתו שם. פקדוהו כאן פגעים כלכליים עד שהוצע לו התפקיד, בו ראה לעצמו עוגן כלכלי, ראשות ה"תלמוד תורה" באודיסה. ב' 1881 עבר לאודיסה ובתפקיד זה עד ימיו האחרונים.

בד בבד עם פוריותו זו ביידיש לא הניח מ. כל הימים והשנים את כתיבתו העברית, אף ששיעורה היה קטן הרבה ואף שתחומיה היו שונים ואחרים בתכלית: דברי פובליציסטיקה ולעיתים אף ענייני מדע פופולארי. יחס כמותי זה באותה תקופה בין כתיבתו העברית מזה והיידיית מזה גרם לדיבור השגור על הפסקת כתיבתו העברית וחיידושה אח"כ. ברם מ. התרעם ביותר על נוסח-כתיבה זה ובמכתבו לרבניצקי מדגיש הוא: "אני מעולם לא חדלתי ולא הפסקתי לכתוב עברית. וכשכתבתי יהודית לא משכתי ידי מעברית. הרבה מסיפורי בלשון יהודית נכתבו בשעה שהייתי עוסק בכתיבת ספרי "תולדות הטבע" ומאמרים הרבה, הבאים בכתבי-העתים בזמנים שונים" ("רשומות" ב. 430). ואף על פי כן עוררה את הדעת גם העובדה שבבלטריסטיקה הוא מבטא את עצמו ביידיש ומאז "למדו היטב", כלומר "האבות והבנים" לא בא המשך לבלטריסטיקה עברית שלו. דומה שתוך כל השנים האלה (בערך כעשרים שנה) היתה איוו תכונה פנימית למעבר עמוק בתוך תוכו לבלטריסטיקה עברית, שתהא שונה מהראשית ותקביל במידת האפשר לזו שביידיית וכליה הלשוניים יהיו אחרים ושונים בתכלית מאותם השגורים עד אז בבלטריסטיקה העברית. בינתיים המשיך כל השנים השתתפותו בפריודיקה העברית ("השחר", "המליץ" ועוד). בעיצום הפולמוס של התיקונים בדת, שהתנהל בכל עוזו בספרות ובעיתונות העברית בשנות השבעים, נטל אף הוא רשות הדיבור בסידרת מאמרים ("עת לדבר" ב"המליץ"), שבה גילה דעתו על הצורך במזיגת ההשכלה והדת תוך הדגשת נחיצותה של העברית כמכשיר להפצת השכלה בעם. הוא פנה לסופרים העבריים להפסיק את הפולמוס על תיקונים בדת ובמקום כך להקדיש מאמצים להפיץ, ע"י העברית, דעת בעם. מאמרו זה החשיב ביותר ואף נתנו בשינויים קלים בראש ספרו "תולדות הטבע" (חלק ג), משל מראה הוא על תכנית וביצועה כאחד. בסידרת-מאמרים אחרת ("מה אנו" ב"השחר" הששי) הוא מברר בעיות החינוך היהודי, אגב תיאור קודר ביותר למצבם הכלכלי והרוחני של המוני בית ישראל (העורך, פ. סמולנסקין, הסתייג מתיי-אור זה).

על זיקתו היתירה לבעיות היום מעיד גם רצונו להשתתף עם מיכאל הלוי רודקינסון לשם הוצאה משותפת של שני העיתונים, "הקול" בעברית ו"קול לעם" ביידיש. הכרוז שהוציא על כך (1877) מספר בפרטות על הצורך בשני

האחרונות החל לפרסם „מספר הזכרונות” שלו, שאינם בדיוק כמשמעות השם, אולם שקועים אף בהם פרקים מחוויות הילדות שלו (פרק מאלה הזכרונות היה הדבר האחרון שכתב ונדפס לאחר מותו ב„עולמנו“).

יחסו לחיבת ציון, היא התנועה שמילאה חללו של העולם היהודי ברוסיה ובייחוד באודיסה (מקום מושבו של „הוועד האודיסאי“, המרכז האירגוני של חובבי ציון ברוסיה) וראשיה היו מבני חברתו, היה מצד אחד נלבב ואמוציונאלי ומאידך גיסא מסוייג ביותר. כך תירגם ועיבד לידיש את ה„אבטאמנציפציה” של י. ל. פינסקר בשם „אסגולה צו דיא יודישע צרות” (אודיסה, 1884). לעומת זאת לא היתה ללבו העסקנות הרועשת, שעליה היה מגיב ברוב שנינה. משום כך נחשב באודיסה כאיש שמחוץ למחנה חיבת ציון. על כן התנגד אוסישקין להיבחרו כחבר-נכבד של „אגודת חובבי שפת עבר” באודיסה. התנגדות זו עוררה סערה עצומה (1908) וגרמה לכך שביאליק יצא בחריפות נגד אוסישקין (לאחר-מכן ביקש סליחתו).

הערכת מ. ומקומו בספרות העברית בעלת פנים כפולות היא. האחת, שהוא ראש וראשון לאמני הסיפור והתיאור האמנותי ובייחוד במיגת התוכן והצורה — עדיין קביעה זו לא נתערערה, אף שהערעור בתחום האחר פלש במקצת גם לכאן. לגישה זו נתן ביאליק שיא הביטוי בסידרת דברי הערכה ובייחוד ב„מנרלי ושלוש הכרכים” („שלושת הכרכים — בית גנים זה לכל צורות החיים של היהודים בדורות רבים ולתמצית הסגנון העברי של כל הדורות — — —“). ברם מבחינת המציאות היהודית המשתקפת ביצירתו נמצאו עוררין, בטענה שאין תיאורים אלה אלא חלק מיצער של המציאות היהודית, ונמצאו שהפליגו אפילו לטענה שגם אותו תיאור חלקי כמהו כסילוף המציאות היהודית והצגתה בראי עקום. ערעורים אלה החלו, במידה שניתן לבדוק עד כה, בש. מ. מלמד דרך א. ד. גורדון, שסיכם השגותיו אלה במאמרו „הערכת עצמנו” ובמכתב הלווי ששלח לי. ה. ברנר (כתבי א. ד. גורדון חלק ג, 85—92). הוא טען על מ. שלא הפליג בראייתו את חיי ישראל מזו של המשכילים בני דורו ועל כן לא חדר לגבכי הנפש היהודית. בימינו חידד השגות אלה לקיצוניות גמורה א. קריב בסידרת מאמרים, שקובצו לאחר מכן בספרים. כאן ראייה מנוגדת בתכלית מזו של פרישמן. בין שני קטבים אלה עמדות-ביניים מרובות. מבחינה אסתטית ערערו עליו מיד לאחר מותו ש. צמח וא. דרויאנוב (וביאר השגותיו אלה ש. צמח במאמריו מקץ עשרות בשנים ב„על המשמר” מיום 16.4.1965 וב„מאזנים” טבת תשכ״ו, 106—107).

כתביו העבריים: הקובץ הראשון של סיפוריו יצא כנזכר בתר״ס. כאן נקבצו שבעה מסיפוריו הקטנים (בכלל זה הפתיחתא ל„בימים ההם“). ועד היובל הוציא „כל כתבי” בשלושה כרכים (קראקא—אודיסה, תרס״ט—תרע״ב. מכאן שזות מאמריהם הנודעים של ביאליק וברנר על כתבי

ש, כותב קורות העתים, שיהיה בימים הבאים, הוא יחייב את סופרי ישראל בזמננו ויתנם לחרפה, שלא עשו חיי עמנו מעיין לספריהם ולא מסרו די חומר להבונים אחר ריהם“. מכאן אף רמז לעצמה מ„סופדי זמננו, שהם יודעים את רוח בני עמנו ומכירים מעשיהם ומנהגיהם של הקטנים עם הגדולים“. ומכיוון שבסיפוריו אלה נעשתה ההתחלה לא איחר לבוא ההמשך, שבו מכריע מעשה יצירתו העברית לסיפוריו בידיש, שנעשו מעין יצירות חדשות.

לא פחות מנוסח חדש זה של ציור חיי העם, ובעיקר לשיכבותיו הדלות שבו, במעטה של סאטירה, עורר את הדעת הלבוש העברי של בלטריסטיקה זו, שחרגה מהנוסח המקובל לסוג זה בעברית ובשלו אף נעשה „יוצר הנוסח“, שבו הצורה והתוכן נעשו חטיבה אורגאנית אחת. עם שקדמו לו למ. בצעדים לקראת גיבוש לשוני זה, הרי בדין חרץ על עצמו את הפסק: „סגנון זה של הסיפורים שלי בעברית בריאה חדשה היא, שנמלכתי עליה תחילה בפמליא של מחשבות לבי ומוחי, ואמרתי: נעשה סגנון עברי, שיהא חי, מדבר, ברור ובדיוק כבני-אדם בימינו ובמקומנו ונשמתו תהא ישראלית והוא יהא ראוי שיינתנו על ידו סיפורים לישראל בעברית. דבר זה היה קשה מאוד להיעשות. וברור המקום, שהיה בעזרי ויצרתי אף עשיתי. ומאותה שעה התחילו סופרי ישראל להשתמש בסגנון חדש זה — — —“.

מאותה תקופה (1886) נעשה סופר דור-לשוני, הכותב עברית וידיש באותו סוג. מאבקו הקודם להתיך מדעים מדוייקים בעברית, שימש מעתה את יצירתו הבל-טריסטית העברית, שבה מיזג את כל רובדי הלשון בכל הדורות, לרבות צירופי-לשון וסגנון חדשים. ומשהגיע לגיל זיקנה נעשה כמעין המחבר וב„השלוח“, שהתחיל מופיע במחצית השנייה של שנות התשעים בעריכתו של אחד-העם, מתחיל להופיע בהמשכים העיבוד העברי של „ווינשפינגערל“, בצורת „עמק הבכא“, ובו בזמן ב„פרדס” — „מסעות בנימין השלישי” ו„ספר הקבצנים“, הוא „פישקה דער קרומער“, „סוסתי“, היא „די קלאטשע“ וכן היצירה הנבדלת מעולם הדמויות שלו בכל סיפוריה „בימים ההם” („חיי שלמה“), נוסח עברי לאבטוביגורפיה שלו „שלמה ר׳ חיימ׳ס“. מאז עד ימיו האחרונים לא הניח את עטו הדור-לשוני והכינוי שהצמיד לו שלום עליכם „סבא“ של הספרות העברית והיידית היה מעין ביטוי יחס הדור של הקוראים והסופרים גם יחד.

סערת הפוגרומים ותחילת המהפכה ברוסיה ב-1905 הוץ ציאה אותו מאודיסה, בה היה ראשה של חבורת-הסופרים הנודעת (אחד-העם, ביאליק, רבניצקי, דובנוב ועוד) וטילטלה אותו לשווייץ (לגיניבה). במקום-גלותו זה מלאו המישים שנה ליצירתו, יובל שהוחג בכל רחבי העולם היהודי, במידה שלא זכה לו עד אז שום סופר יהודי. בראשית 1908 חזר לאודיסה ואף זכה להיות עדר-ראייה במסעו על פני כמה וכמה קהילות ישראל באזור מידה הוא סופרם המהולל של המוני המונים בשנותיו

315—457 (כאן גם חומר מתוך פגישות אישיות אתו במשך עשרות בשנים. במנדלי חותם קלוזנר את ספרו הגדול על תולדות הספרות העברית החדשה). לפני כן ראוייה להיזכר הביוגרפיה של י. ה. רבניצקי, אף היא לא מעט מתוך היכרות אישית במשך שנים רבות, הכלולה, עם מאמרים אחרים על מנדלי, בספרו "דור וסופריו" (בשני החלקים).

לכל הספרות על מ. הרשומה בביבליוגרפיות הנזכרות יש להוסיף עתה מתוך ספרים בין היתר: אגרות אחד-העם, במפתח למהדורה השניה (כרך ו, 365); ח. נ. ביאליק, דברים שבעל פה ב, רכב-רכה ואגרות ביאליק לפי המפתח בכרך ה, שעא; י. ל. ברנך, בסערת הימים, 306—319; ר. בריינין, כתבים נבחרים, 85—115; כל כתבי א. ברש ג, 22—24; ר. גורפיין, מקרוב ומרחוק, 11—18; ש. גינצבורג, במסכת הספרות, 64—68; א. א. דרויגוב, כתבים נבחרים ב, 690—730; יו"ט הלמן, הגות ודמות, 201—211; ח. טשרנוביץ, עם שחר, קפז-קצא; מ. ב. ה. הכהן, ספר, שמות, 175—181; י. ליכטנבוים, סופרי ישראל, 44—52; פ. ליפובצקי, דעיון העבודה בספרות העברית, 81—95; נ. סוקולוב, אישים (תשי"ח), 224—242; י. פיכמן, אמות הבנין, 10—170 (כאן המונח גרפיה בראש כתבי מ. בכרך אחד, בצירוף פרקים חד-שיים, שבהם גם תשובה לא. קריב); ש. י. פנואל, חוליות בספרותנו, 85—96; א. פריצקי, הגות, 250—264 (תשובה לא. קריב); ל. קוסמן, אמנים ובונים, 11—17; א. קריב, נרתק את השרשרת, 117—166, 216—218 (למעשה על מאמרו של ברנך, הערכת עצמנו, כל זה בנוסף לספריו הקודמים: "אדברה וירווח לי" (עטרה לישנה"); ישעיהו רבינוביץ, יצר ויצירה, 171—180; מיכל רבינוביץ, חול ומועד, 175—178; כל כתבי ג. שופמן, ד, 101—102, 226—230, 234, 241—242, ה, 141, 181; א. שטיינמן, מדור אל דור, 5—29; הנ"ל, ספר המאמרים, 33—36; ז. שניאור, ביאליק ובני דורו, 363—378; ג. שקד, בין שחק לדמע (עיונים ביצירתו של מנדלי, 1965).

הספרות על מ. בידידש סוכמה לאחרונה ב, דאס מענדעלע בוך" שהוציא נ. מייזל בגייריורק (1959). כאן אסופה עשירה של מכתבים, ילקוט דברים עליו, ביבליוגרפיה ועוד) ובערך מנדלי שבכרך הששי של ה"לעקסיקאן פון דער גייער יידישער ליטראטור" (1965), 48—72.

מ. בכרך השני מאמרו המקיף של פרישמן ובשלישי של ביאליק).

לאחר מלה"ע הראשונה יצאה מהדורת כתביו (שלישית) בכרלין (תרפ"ב) בשבעה ספרים (השביעי כולל "מאמרים על תולדותיו וערכו האישי והספרותי" מרבניצקי, י. ל. פרץ, ד. פרישמן, ר. בריינין, ז. אפשטיין, ביאליק, י. קלוזנר, י. א. לובצקי, מ. מ. פייטלזון, שלום עליכם, בן-עמי, י. פיכמן ובי. אפלבוים). מתש"ז קובצו כתביו בכרך אחד ("כל כתבי מנדלי מוכר ספרים". בראשו מונוגרפיה מקפת מי. פיכמן) ומאז בהדפסות מרובות. ספרים בודדים ועיבודים לבתי"ס יצאו ויוצאים במשך כל השנים בצירוף מבואות וכו'. מטעם האוניברסיטה העברית בירושלים מתוכננת מהדורה אקדמית של כל כתביו המקוריים בעברית וביידיש, בעריכתם של ש. ורסס ות. שמרוק. אנטוביגרפיה של מ. נתפרסמה ב"ספר הזכרון" (תרמ"ט), 117—126 ומאז בכמה וכמה מקומות ולאחרונה בראש "כל כתבי" בכרך אחד (עמ' א-1). חומר אנטוביגרפי מרובה ב"בימים ההם" וכמובן בשאר יצירותיו.

ביבליוגרפיות: מיד לאחר מותו פירסם א. ר. מלאכי ביבליוגרפיה לכתבי מנדלי בעברית, הכוללת את השנים תר"ז—תרמ"ו, לאמור עד ראשית תקופת כתיבתו החדשה בעברית, בצירוף תיאורים מפורטים לכל ערך וערך ("התורן" שנה ד, גל' מ, מב, מד-מו, מט-ן). רשימת ספרי מ. סודרה ע"י ב. שוחטמן ב"הארץ" מיום כ"א בטבת תרצ"ו (7.1.1936). ובה שני מדורים: א) כתבים מקובצים בעברית; ב) כתבים בודדים בעברית. שאר ביבליוגרפיות: ש. שונמי, מפתח המפתחות מהדורה ב, מס' 3144—3155; רשימת כתביו ואגרותיו בעברית וביידיש לשם התקנת המהדורה המדעית של כתביו מ. יצאה בירושלים, תשכ"ה, בעריכתם של י. א. קלוזנר ונ. בן מנחם, ש. ורסס ות. שמרוק (הכתבים — 366 ערכים; האיגרות — 280. פתח דבר מדב סדן ובחתימה — יסודות המהדורה האקדמית של כתביו מ.). לזה יש להוסיף הפרטים הביבליוגרפיים ב"קריית ספר" כרך יא, עמ' 285, כרך כג, עמ' 17, כרך כד, עמ' 28, כרך כז, עמ' 146 ועוד.

הספרות על מנדלי בעברית, יידיש ושאר לשונות היא עצומה מספור. הספרות העברית על מ. נרשמה בעיקרה על ידי י. דוד ברשימתו הביבליוגרפית: "מנדלי בבקורת העברית" סנסל, תשכ"ב, 292 ערכים בצירוף נספחות. לכך יש להוסיף הסקירות הביבליוגרפיות מהספרות שנתפרסמה בשנת המאה להולדתו במוסף הספרותי של "דבר" מהימים 17.1.1936; 24.1.1936; 31.1.1936 וכן סקירתו ביידיש של ש. ורסס על מנדלי באספקלריית הבקורת הספרותית בעברית ב"גאלדענע קייט" מס' 51 (1965), 188—209. אף יש להוסיף לכך את הגלציות המיוחדים שהוקדשו למנדלי החל ב"השלוח" (כרך לה, חוב' א) עד עתונות ימינו, בעברית, יידיש ושאר לשונות וכן את הערך מנדלי בביבליוגרפיות ובמפתחות של י. ברזילי (פולמן) ל"השלוח", "התקופה" וכתביו העבריים של ב. קורצווייל והביבליוגרפיה המפורטת בספרו של פ. לחובר, תולדות הספרות העברית החדשה חלק ג, 217—219.

ביוגרפיות: הביוגרפיה המחקרית האחרונה, שבכללה גם ביבליוגרפיה והערכה ספרותית היא של י. קלוזנר ב"היס' טוריה של הספרות העברית החדשה" כרך ו, מהדורה ב,